

Apunts sobre la dona i la conservació-restauració de béns culturals al segle XX-XXI

En el següent article s'exposa la creixent feminització de la conservació-restauració de béns culturals a l'actualitat. Després de contrastar aquesta situació amb la de la primera meitat del segle XX a Catalunya, es conclou que la dona ha desenvolupat sovint al llarg de la història i en diverses cultures el paper de guardiana i transmissora de gran part del patrimoni cultural.

Miquel Mirambell Abancó. *Professor d'Història de l'Art de l'ESCRBCC.* mmirambe@xtec.cat

El segle XX ha estat, sens dubte, el segle clau per a la igualtat de la dona. El sufragi, la incorporació al món laboral i acadèmic, i també l'assumpció de responsabilitats polítiques, són algunes de les fites assolides al llarg de la centúria. Tanmateix –i a diferència d'altres països occidentals–, en el cas de l'estat espanyol les dones han hagut de recórrer el camí vers la igualtat en gran part només durant els darrers vint-i-cinc anys del segle XX, just després de l'adveniment de la democràcia.

Això no obstant i malgrat que progressivament s'ha anat superant la "invisibilitat" de la dona en moltes àrees, la igualtat plena respecte als homes encara és una assignatura pendent en diversos àmbits. A més, cal recordar que sovint les dones no solen ocupar els càrrecs laborals de més responsabilitat.

De fet, encara queda molt camí per recórrer, ja que s'ha aconseguit la igualtat davant la llei, però no la igualtat real. Un exemple d'això ens el forneix la diferència salarial existent entre homes i dones (a vegades per una mateixa feina), que al llarg del segle XX ha arribat a oscil·lar entre el 20% i el 40%.

Enmig d'aquest panorama, en el decurs de la centúria han anat apareixent una colla de professions –habitualment relacionades amb la cultura, la salut o l'educació– que en general han estat desenvolupades per dones: biblioteconomia, infermeria i magisteri serien els tres exemples més significatius.

A aquestes activitats professionals sembla que, si no es modifica la tendència, se n'hi haurà d'afegir una de nova: la conservació-restauració de béns culturals.

En efecte, no és cap secret que actualment la conservació-restauració de béns culturals ha esdevingut una tasca majoritàriament femenina. Serveixin com a exemple les següents dades corresponents als alumnes diplomats de l'ESCRBCC d'ençà de la seva creació que, sense ser concloents, palesen aquesta tendència que s'ha de fer extensiva arreu.

Així, doncs, entre 1993 i 2005 l'ESCRBCC ha expedit 435 diplomes en conservació i restauració, dels quals 373 han estat per a dones, enfront de només 62 per a homes (vegeu la Taula 1), fet que suposa un 85,75% de conservadores-restauradores davant d'un 14,25% de conservadors-restauradors. Si s'analitza per especialitats (vegeu la Taula 2), la més sol·licitada per les dones és la conservació i restauració de pintura: 95 dones davant de 6 homes (és a dir, un 94,06% davant d'un 5,94%), mentre que els homes s'inclinen més per la conservació i restauració d'escultura: 25 homes enfront de 93 dones (21,19% davant d'un 78,81%). Pel que fa a les altres dues especialitats que s'imparteixen a l'ESCRBCC, s'ha atorgat el diploma de conservació i restauració d'arqueologia a 81 dones i a 13 homes (86,17% i 13,83%, respectivament), mentre que en el cas de la conservació i restauració de document gràfic s'han diplomats 104 dones i 18 homes (un 85,25% davant d'un 14,75%).

Això no obstant, per entendre millor aquestes dades, cal fer algunes observacions. Així, pel que fa a la conservació i restauració de document gràfic les xifres corresponents als anys 1993 i 1994 inclouen els alumnes graduats en restauració del llibre de l'Escola d'Arts Aplicades i Oficis Artístics "Llotja" de Barcelona que varen ser traslladats a l'ESCRBCC després de l'extinció d'aquesta especialitat. A la vegada, cal recordar també que entre els 25 diplomats de conservació i restauració de document gràfic de l'any 1998 hi ha inclosos novament els alumnes de restauració del llibre que realitzaren el curs específic organitzat per l'ESCRBCC a partir de les ordres de 20 de març i 2 de juliol de 1996 (DOGC 2231, 17/7/96) i del decret 224/1993 de 17 de juliol (DOGC 1804, 4/10/1993) per tal que la seva titulació fos transformada en la que actualment s'imparteix a l'ESCRBCC (vegeu la Taula 3).¹

D'altra banda, i a causa de la progressiva implantació de les especialitats en anys successius –cal recordar que els primers anys l'ESCRBCC només impartia les especialitats de conservació i restauració d'escultura i de document gràfic–, no fou fins a l'any 1995 que sorgiren els primers diplomats en conservació i restauració d'arqueologia, mentre que la primera promoció de diplomats en conservació i restauració de pintura aparegué l'any 1996.

1. Joaquim Pradell, Joan Bolet, Teresa Novell i Marisa Sainz de la Maza al Museu d'Art de Catalunya l'any 1963 durant la intervenció en la pintura mural de la conquesta de Mallorca datada entre 1285 i 1290 (Fotografia cedida per Joaquim Pradell).

PIONERES DE LA RESTAURACIÓ

Això no obstant, el panorama de la conservació i restauració no sempre fou així, ja que els iniciadors de la restauració (almenys a la Catalunya del segle XX) foren homes. Així, per exemple, en el cas de la restauració de pintura la primera dona restauradora no apareix fins a l'any 1956 i, precisament, quan la professió era exercida encara per homes. Ens ho explica Josep M. Xarrié en el seu llibre històric-biogràfic sobre restauració d'obres d'art a Catalunya, quan exposa l'origen de la restauració moderna d'obres d'art a Catalunya en el camp oficial.

Un origen que comença amb Manuel Grau i Mas (1892–1974) quan fou pensionat l'agost de 1931 a Milà per estudiar restauració d'art antic a la Pinacoteca de Brera al costat del cèlebre

restaurador Mauro Pelliccioli. Va romandre a Itàlia durant un any i en tornar li fou confiada la direcció del taller de restauració del Museu d'Art de Catalunya (MAC), institució en la qual va començar a treballar el 2 de setembre de 1956 Maria Lluïsa Sainz de la Maza Lasoli, la primera dona catalana restauradora de pintures en l'àmbit oficial.

Maria Lluïsa Sainz de la Maza (nascuda a Barcelona l'any 1930), filla del pintor madrileny Francisco Sainz de la Maza i neboda del famós guitarrista Regino Sainz de la Maza, va estudiar Belles Arts a la seva ciutat natal i es va matricular a l'assignatura optativa de Restauració de Pintura que impartia Manuel Grau al seu taller particular del passatge barceloní de la Mercè. Un cop acabats els estudis, Manuel Grau la va convidar a entrar al

Taula 1

NOMBRE D'ALUMNES DIPLOMATS DE L'ESCRBCC PER ANY DE FINALITZACIÓ														
ANY	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	TOTAL
Dones	8	17	21	29	29	51	32	25	35	25	28	31	42	373
Homes	1	2	3	3	4	10	5	6	7	4	4	7	6	62
Total	9	19	24	32	33	61	37	31	42	29	32	38	48	435

1. Nombre d'alumnes diplomats de l'ESCRBCC per any de finalització (Autora: Antònia Mayor Alandi).

Taula 2

NOMBRE D'ALUMNES DIPLOMATS DE L'ESCRBCC PER SEXES					
Sexe	Arqueologia	Doc.gràfic	Escultura	Pintura	Total
Dones	81	104	93	95	373
Homes	13	18	25	6	62
Total	94	122	118	101	435

2. Nombre d'alumnes diplomats de l'ESCRBCC per sexes
(Autora: Antònia Mayor Alandi).

MAC i per tal de convèncer-la, li va dir unes paraules, que avui ens fan somriure: "Pensi que és una feina que només ocupa els matins i és una activitat fins i tot femenina."²

L'anècdota, per la seva eloqüència, il·lustra a la perfecció que l'any 1956 la conservació-restauració de pintura, almenys a Catalunya, encara era una "cosa d'homes."³

De fet, la segona dona que ingressà al taller de restauració del MAC fou Teresa Novell i Carner (nascuda el 1944) que va fer

efectiu l'ingrés l'octubre de 1962, sis anys després de l'entrada de Maria Lluïsa Sainz de la Maza.

Sembla, però, que en determinades especialitats les dones van irrompre molt abans en l'àmbit de la restauració. Aquest és el cas de la conservació-restauració de llibres. En efecte, malgrat uns breus inicis masculins, el taller de restauració de la Biblioteca de Catalunya aviat fou dirigit per una dona.

El taller fou fundat l'any 1928 pel diplomàtic i bibliòfil Eduard Toda i Güell (1855-1941) i s'encarregava –a més de la lògica restauració de llibres– d'impartir classes de restauració a l'aleshores Escola de Bibliotecàries. Una deixeble d'Eduard Toda, Ascensión Zamorano, fou becada l'any 1933 per fer pràctiques al taller de Restauració de la Biblioteca Vaticana i en tornar va substituir al seu mestre en l'ensenyament de restauració de llibres i en la direcció del taller, el qual va començar a funcionar com un servei de la Biblioteca de Catalunya.

La tasca d'Ascensión Zamorano al capdavant del taller fou exemplar i a ell acudiren professionals a fer-hi estades, com per

2. Antic taller de restauració de la Biblioteca de Catalunya i l'Escola de Bibliotecàries
(Fotografia: Biblioteca de Catalunya, cedida per Aitor Quiney).

exemple Manuel Garrido Valentín, enviat per l'Arxiu de Simancas l'any 1944 durant dos mesos per tal d'aprendre els mètodes i procediments de restauració del taller barceloní.⁴

LA FEMINITZACIÓ DE LA PROFESSIONI

A principis del segle XXI la situació de la conservació-restauració és completament diferent a la viscuda per Maria Lluïsa Sainz de la Maza en els seus anys inicials d'exercici de la professió, ja que ara es tracta –com s'ha pogut comprovar– d'una tasca majoritàriament exercida per dones. Les raons d'aquest canvi no són fàcils d'explicar i, lògicament, hi intervenen diversos factors. Entre ells, un major accés de les dones a una formació qualificada.

De fet, la igualtat de sexes ha arribat a la Universitat. Les estadístiques demostren que cada vegada més les dones s'incorporen a les aules universitàries catalanes: un 56,9% de dones l'any 2004 enfront del 43,1% d'homes. Això no obstant, des de fa cinc anys el percentatge de dones que s'inclina per carreres tècniques roman pràcticament invariable a Catalunya (al voltant de l'11,6%), mentre que en el cas dels homes ha crescut des del 43,8% l'any 1999 al 45,4% el 2004. La causa d'aquestes preferències s'ha d'anar a cercar ja al batxillerat, atès que quan tenen setze anys només un 7,2% de noies s'inclina per la modalitat tecnològica, davant del 54% que ho fa per la modalitat d'humanitats i ciències socials.⁵ Aquesta darrera modalitat és precisament, junt amb el batxillerat d'arts, el principal origen de les futures alumnes de conservació i restauració.

La presència generalitzada de les dones en l'àmbit actual de la conservació-restauració del patrimoni és tan evident que fa poc ha començat a ser objecte de reflexió i debat a nivell internacional, com ho testimonien dues publicacions recents, escrites des d'una òptica més aviat històrica i reivindicativa, que val la pena comentar.

En primer terme, cal destacar el llibre coordinat l'any 2002 per Gail Lee Dubrow i Jennifer B. Goodman. Es tracta d'una publicació dedicada a la preservació d'edificis i llocs d'interès històric nord-americans que ajuden a restituir la importància de la dona en la història dels Estats Units i del Canadà, amb l'objectiu de millorar la preservació i interpretació de la història de la dona i perquè aquesta no sigui exclosa de les cases-museu i llocs històrics nord-americans.

El llibre és el resultat de tres conferències nacionals sobre "Dones i Preservació de la Història" celebrades al Bryn Mawr College (1994), a la Universitat de l'Estat d'Arizona (1997) i al Mount Vernon College de Washington (2000) i està dividit en cinc apartats en els quals es tracta la contribució de la dona en la preservació d'edificis i llocs d'interès al segle XIX-XX, així com el paper de les dones en els museus d'història i llocs d'interès històric, il·lustrant-ho amb diversos exemples. També s'exposen projectes de millora per a la identificació i protecció de llocs rellevants per a la història de la dona, i es reflexiona sobre la política estatal nord-americana i el seu impacte en la comprensió de la dona en els llocs històrics.⁶

Taula 3

NOMBRE D'ALUMNES DIPLOMATS DE L'ESCRBCC PER ESPECIALITATS						
Any	Sexe	Arqueologia	Doc.gràfic	Escultura	Pintura	Total
1993	Dones		8			8
	Homes		1			1
1994	Dones		9	8		17
	Homes		2			2
1995	Dones	7	7	7		21
	Homes	1	1	1		3
1996	Dones	3	8	8	10	29
	Homes	1		2		3
1997	Dones	8	3	7	11	29
	Homes			4		4
1998	Dones	8	25	8	10	51
	Homes		9	1		10
1999	Dones	9	5	8	10	32
	Homes	1	1	2	1	5
2000	Dones	4	9	7	5	25
	Homes		1	3	2	6
2001	Dones	9	7	9	10	35
	Homes	2	1	3	1	7
2002	Dones	7	2	7	9	25
	Homes	1		2	1	4
2003	Dones	6	8	7	7	28
	Homes	2		1	1	4
2004	Dones	8	3	8	12	31
	Homes	4		3		7
2005	Dones	12	10	9	11	42
	Homes	1	2	3		6
Total		94	122	118	101	435

3. Nombre d'alumnes diplomats de l'ESCRBCC per especialitats (Autora: Antònia Mayor Alandi).

En una línia semblant, si bé des del món francòfon, l'any 2003 es van publicar les actes d'un seminari sobre "Dones, patrimoni i democràcia" organitzat per la Universitat Senghar (Universitat Internacional de llengua francesa al servei del desenvolupament africà a Alexandria d'Egipte) en col·laboració amb l'Agència Intergovernamental de la Francofonia.

El resultat és un compendi d'experiències del continent africà vinculades a la dona i al patrimoni, amb la finalitat de reivindicar el paper de la dona africana en la promoció del patrimoni dins la consolidació dels ideals i de les pràctiques democràtiques.

Les conclusions del seminari conviden a la reflexió i a la comparació amb el món occidental, ja que confirmen el rol destacat de la dona africana en la producció de patrimoni immaterial (manifestacions culturals tradicionals, oficis, músiques i dances) i el seu enriquiment i la seva transmissió de generació en generació per via oral. Un dels exemples exposats és el de les dones senegaleses que tradicionalment han estat les dipositàries dels coneixements artesanals i artístics (terrisseria, tints, frescos murals, tapisseria, fabricació de nines, etc.), terapèutics, ritus i cerimònies, vidència, etc.

Per tant, es conclou que la dona africana encara roman com la guardiana de les adquisicions culturals i patrimonials, així com

la responsable de la seva transmissió. A més, s'evidencien els tres àmbits en els quals la dona n'és la protagonista: la sanitat, l'educació i la cultura.⁷

Si es comparen aquests tres àmbits amb les activitats habitualment associades a la dona occidental –a les quals fèiem esment anteriorment–, ens adonem que no hi ha tantes diferències entre continents. És possiblement aquesta “coincidència” la que pot ajudar a entendre la massiva presència femenina en el camp de la conservació–restauració de béns culturals, ja que ve avalada llargament per la història.

A TALL DE CONCLUSIÓ

Tot indica, doncs, que les dones han tingut i segueixen tenint a les seves mans la transmissió de gran part del patrimoni cultural (entès com la suma de valors, objectes i elements acumulats per una societat al llarg de la seva història).

Un patrimoni cultural que cal entendre com un factor d'identitat, ja que sense patrimoni no hi ha cap civilització ni cap cultura viables, de manera que el seu coneixement per part d'altres cultures afavoreix, a més, l'apropament i cohesió dels pobles.

La dona, per tant, com a guardiana i transmissora d'aquest patrimoni pot jugar un paper clau en aspectes com la definició dels trets identitaris d'una cultura (en el nostre cas, els béns culturals) o bé la consolidació dels valors democràtics de tolerància i respecte mutu, precisament a causa del rol cohesionador que provoca el coneixement i la difusió dels diversos patrimonis culturals. Sens dubte, un poder que no s'ha de menystenir i que les dones sembla que han exercit al llarg de la història.

NOTES

¹ Agraïxo l'accés a tota aquesta informació, així com la realització de les taules, a la Sra. Antònia Mayor Alandi, secretària de l'ESCRBCC.

² Vegeu Josep M. XARRIÉ I ROVIRA, *Restauració d'obres d'art a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, p. 67.

³ Sobre Manuel Grau i els seus altres deixebles masculins, vegeu Josep M. XARRIÉ I ROVIRA, *Restauració d'obres d'art...*, p. 39-71.

⁴ Per a més informació, vegeu Aitor QUINEY, “Reseña histórica del Laboratorio de Restauración de la Biblioteca de Catalunya”, *Encuadernación de Arte. Revista de la Asociación para el Fomento de la Encuadernación* (Madrid), 22 (segundo semestre 2003), p. 60-64.

⁵ Aquestes dades estan extretes del *Llibre blanc de les dones de Catalunya i el món de la ciència i la tecnologia* elaborat per la Universitat Politècnica de Catalunya [vegeu *La Vanguardia* (Barcelona), 17-vii-2004, p. 31].

⁶ Gail Lee DUBROW i Jennifer B. GOORDMAN (editores), *Restoring Women's History through Historic Preservation*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2002.

⁷ Vegeu *Femmes, patrimoine et démocratie dans l'espace francophone. Actes du colloque de Marrakech 16-18 décembre 2002*. Paris: Maisonneuve et Larose, 2003.

Apuntes sobre la mujer y la conservación-restauración de bienes culturales en el siglo XX-XXI

En el siguiente artículo se expone la creciente feminización de la conservación–restauración de bienes culturales en la actualidad. Después de contrastar esta situación con la de la primera mitad del siglo XX en Cataluña, se llega a la conclusión que la mujer ha desarrollado a menudo a lo largo de la historia y en varias culturas el papel de guardiana y transmisora de gran parte del patrimonio cultural.

Miquel Mirambell Abancó. *Profesor de Historia del Arte de la ESCRBCC.* mmirambe@xtec.cat

El siglo XX ha sido, sin duda, el siglo clave para la igualdad de la mujer. El sufragio, la incorporación al mundo laboral y académico, y también la asunción de responsabilidades políticas, son algunos de los hitos conseguidos a lo largo de la centuria. Sin embargo –y a diferencia de otros países occidentales–, en el caso de España las mujeres han tenido que recorrer el camino hacia la igualdad en gran parte sólo durante los últimos veinticinco años del siglo XX, justo después de la llegada de la democracia.

No obstante y aunque progresivamente se ha ido superando la “invisibilidad” de la mujer en muchas áreas, la igualdad plena respecto a los hombres todavía es una asignatura pendiente en varios ámbitos. Además, hay que recordar que frecuentemente las mujeres no acostumbran a ocupar los cargos laborales de más responsabilidad.

De hecho, todavía queda mucho camino por recorrer, ya que se ha conseguido la igualdad ante la ley, pero no la igualdad real. Un ejemplo de ello es la diferencia salarial existente entre hombres y mujeres (a veces por un mismo trabajo), que a lo largo del siglo XX ha llegado a oscilar entre el 20% y el 40%.

En medio de este panorama y a lo largo de la centuria han ido apareciendo una serie de profesiones –habitualmente relacionadas con la cultura, la salud o la educación– que en general han sido desarrolladas por mujeres: biblioteconomía, enfermería y magisterio serían los tres ejemplos más significativos.

A estas actividades profesionales parece que, si no se modifica la tendencia, hay que añadir otra: la conservación–restauración de bienes culturales.

En efecto, no es ningún secreto que actualmente la conservación–restauración de bienes culturales se ha convertido en una labor mayoritariamente femenina. Sirvan como ejemplo los siguientes datos correspondientes a los alumnos diplomados de la ESCRBCC desde su creación que, sin ser concluyentes, muestran esta tendencia que debe hacerse extensiva en todas partes.

Así pues, entre 1993 y 2005 la ESCRBCC ha expedido 435 diplomas en conservación y restauración, de los que 373 han sido para mujeres y sólo 62 para hombres (véase la Tabla 1), lo que supone un 85,75% de conservadoras–restauradoras ante un 14,25% de conservadores–restauradores. Si se analiza por especialidades (véase la Tabla 2), la más solicitada por mujeres es conservación y restauración de pintura: 95 mujeres ante 6 hombres (es decir, un 94,06% ante un 5,94%), mientras que los hombres se inclinan más por la conservación y restauración de escultura: 25 hombres ante 93 mujeres (21,19% ante un 78,81%). Respecto a las dos especialidades restantes que se imparten en la ESCRBCC, se ha otorgado el diploma de conservación y restauración de arqueología a 81 mujeres y a 13 hombres (86,17% y 13,83%, respectivamente), mientras que en el caso de conservación y restauración de documento gráfico se han diplomado 104 mujeres y 18 hombres (un 85,25% ante un 14,75%).

No obstante, para entender mejor estos datos, hay que realizar algunas observaciones. Así, en cuanto a la conservación y restauración de documento gráfico las cifras correspondientes a los años 1993 y 1994 incluyen los alumnos graduados en restauración del libro de la Escuela de Artes